

Labuda, Jozef

Banská Štiavnica ako príklad osídlovania banských regiónov

Archaeologia historica. 2004, vol. 29, iss. [1], pp. 261-266

ISBN 80-7275-049-6

ISSN 0231-5823

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/140577>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

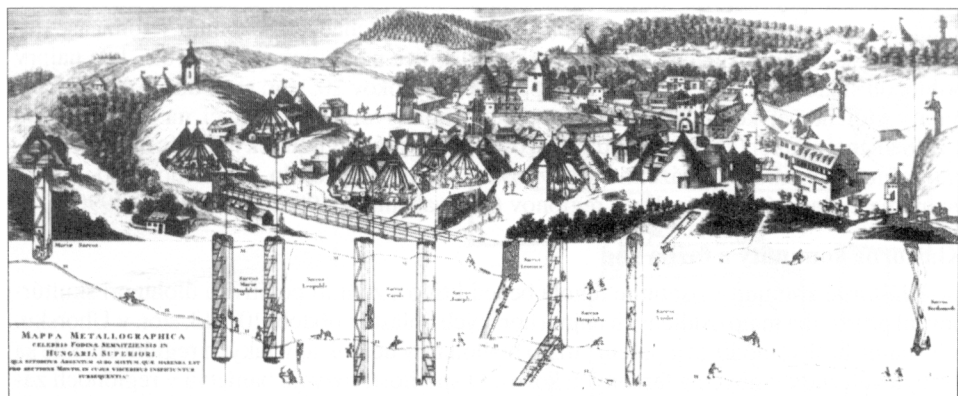
Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Banská Štiavnica ako príklad osídľovania banských regiónov

JOZEF LABUDA

Prírodné danosti Štiavnických vrchov, známe predovšetkým bohatstvom výskytu striebra, zlata, olova, medi a pod., predurčili špecifický vývoj tohoto regiónu vo viacerých oblastiach. Špecifickosť spôsobili najmä spomenuté prírodné zdroje minerálov, ale je známe, že tieto rudy sa viažu na horský terén, čo malo napr. vplyv na spôsob obživy, budovanie obranných či obytných objektov... Keď si na geografickej mape Slovenska predstavíme polohu Štiavnických vrchov, ktoré z dvoch svetových strán obteká Hron, na východe ich vymedzuje Pliešovská kotlina, na juhu končiace výbežky Štiavnických vrchov s predpokladaným systémom fortifikačných pevností, máme pred sebou akoby uzavretý celok s výraznou hranicou. Tieto prírodné danosti mohli byť využité v počiatočnej etape ťažby a spracovania rúd drahých kovov v priebehu 11.–12. stor., kedy produkty ťažby bolo potrebné chrániť a samotná profesia bola určitým tajomstvom. Z podstatne mladšieho obdobia 16. stor. vieme, že tento región sa pripravoval na obranu proti Turkom a tiež sa využíval systém predsunutých pevností na okraji Štiavnických vrchov, ale najmä bolo potrebné osobitne zabezpečiť banské zariadenia Banskej Štiavnice a dnešných Štiavnických Baní (obr. 1). Na druhej strane vieme, že tento región – najmä od 13. stor. – bol otvorený prijímať nové poznatky v oblasti technických inovácií, rozvíjal svoje obchodné kontakty s európskymi strediskami obchodu (Labuda 1990; Labuda 2000).

Akým spôsobom však tento kraj osídľovali prví baníci? V 11. stor. prebiehalo postupné začleňovanie územia dnešného Slovenska do uhorského štátu. V tomto období je známa existencia početných služobníckych osád, ktorých časť produkcie rôznej profesie bola odvádzaná svojmu „zriaďovateľovi“ – panovníkovi. Z tohoto obdobia poznáme aj razbu mincí, používaných v obchodnom styku, ktoré označujeme ako arpádovské alebo mince denárového obdobia (Hunka 1996, 75). Ide o početné strieborné mince, ktoré v tom období museli mať niekde svoje surovínové ložisko. Ak prvú známu mincovňu lokalizujeme do Ostrihomu už v 11. stor. (Hunka 1996, 74), logicky kvôli blízkosti a jednoduchosti doprav-

Obr. 1 Štiavnické Bane – pohľad na banskú mapu zo 17. stor. s časťami opevnenia.

nej komunikácii po riekach Ipeľ a Hron vychádza ako významný surovinový zdroj pre túto mincovňu oblasť Banskej Štiavnice.

Problém je však v technológii novej ťažby a spracovania strieborných rúd v danom období. Vtedy predpokladáme rozsiahlu prospekcii pomocou ryžovania zlata pri vodných tokoch a jednoduchú povrchovú ťažbu ľahšie taviateľných rúd (chemizmus rúd s narastajúcou hĺbkou sa menil a to si vyžadovalo zmenu technológie úpravy a ťavby). Tieto postupy sa doteraz spájali s príchodom nemeckého etnika k nám v 2. polovici 12. stor., avšak vzhľadom na množstvo mincovného obeživa, ale aj výskytu strieborného šperku v hrobcoch v tomto období (Ruttkey 2002, 12), poznatky prospektorov (rozumej domácich nie nemeckých) 11.–12. stor. by sme nemali podceňovať.

Existencia osád so špecializovanou činnosťou musela tak súvisieť aj s vysoko špecifickou prácou prospektorov, čo sa odrazilo v názvoch osád typu Bana, Zlatno, Zlatníky, Strieborná a pod. takúto formu osád v banských regiónoch predpokladá aj R. Marsina, pričom počíta s existenciou odborníkov s banskou špecializáciou už pre 13. stor., a to aj bez cudzích prisťahovalcov (Marsina 1990, 18). Prítomnosť takýchto prisťahovalcov (Nemcov) kladie až do prvej tretiny 13. stor., čo je však vzhľadom na existenciu románskych stavieb v meste veľmi neskoro. Farský kostol P. Márie na dnešnom Starom zámku bol postavený už na začiatku 13. stor. (Jankovič 1995) a jeho výstavbe musela predchádzať silná kolonizačná vlna v 2. polovici 12. stor., ktorú možno spojiť s nemeckým etnikom.

Najmarkantnejším dôkazom existencie významnej osady (resp. osád) pred príchodom nemeckého etnika do tejto oblasti je názov osady v nemeckom jazyku – Schemnitz (Schebnyzbana). S týmto názvom sa stretávame po prvýkrát vo vierohodnej listine v r. 1255, a to vo výsadnej listine pre Banskú Bystricu, ktorá prevzala ustanovenia štiavnického mestského práva. Vo viacerých variantoch sa uvádza nemecký názov Banskej Štiavnice v ďalších storočiach (Gindl 1985), a to až dodnes. Po osobných konzultáciách s nemeckými kolegami som zistil, že toto slovo má slovenský pôvod a pravdepodobne ide o pomenovanie staršej osady s komplikovanou výslovnosťou (Štiavnica) pre sem prichádzajúcich nemeckých baníkov. Pôvodná osada musela byť významná, keď sa rešpektoval jej názov. Príklad existencie dvoch osád (slovenskej a nemeckej) vedľa seba poskytuje B. Varsík na príklade blízkych Hontianskych Nemiec, ktoré existovali vedľa seba – villa Thouty a villa Nemphty – a neskôr splynuli v jeden celok (Varsík 1984).

Ďalšou skutočnosťou, ktorú bude potrebné verifikovať, je dôvod budovania osád nemeckými osadníkmi v širšom zázemí štiavnického ložiska. Ide o líniu osád v južných a juhovýchodných výbežkoch Štiavnických vrchov (Ladzany, Sebechleby, Hontianske Nemce, Devičie, Krupina, Babiná), kde registrujeme nemecké etnikum. Nemožno totiž vylúčiť dôvod budovania osád, aj kvôli blízkemu rudnému ložisku. Charakter prác týchto obyvateľov sa podriaďoval klimatickým podmienkam. Mohlo ísť o baníkov, ktorí žili vo vhodnejšom poľnohospodárskom zázemí a za prácou dochádzali sezónne. V tom čase došlo k sídliskovému rozmachu mesta Banskej Štiavnice najmä južným smerom, kde najprv pomocou sledovania stavebných prác 1. polovici 90. rokov 20. stor. sa podarilo získať fragmenty sídliskovej keramiky z 13. stor. pred Tabakovou továrňou, či na žile na ceste k železničnej stanici (zber J. Labuda). Sezónnosť banských a hutníckych prác resp. existencia poľnohospodárskeho zázemia v blízkosti rudného ložiska do vzdialenosti 20–30 km poznáme z viacerých európskych regiónov (Schwabenicky 1988; Steuer a kol. 1990).

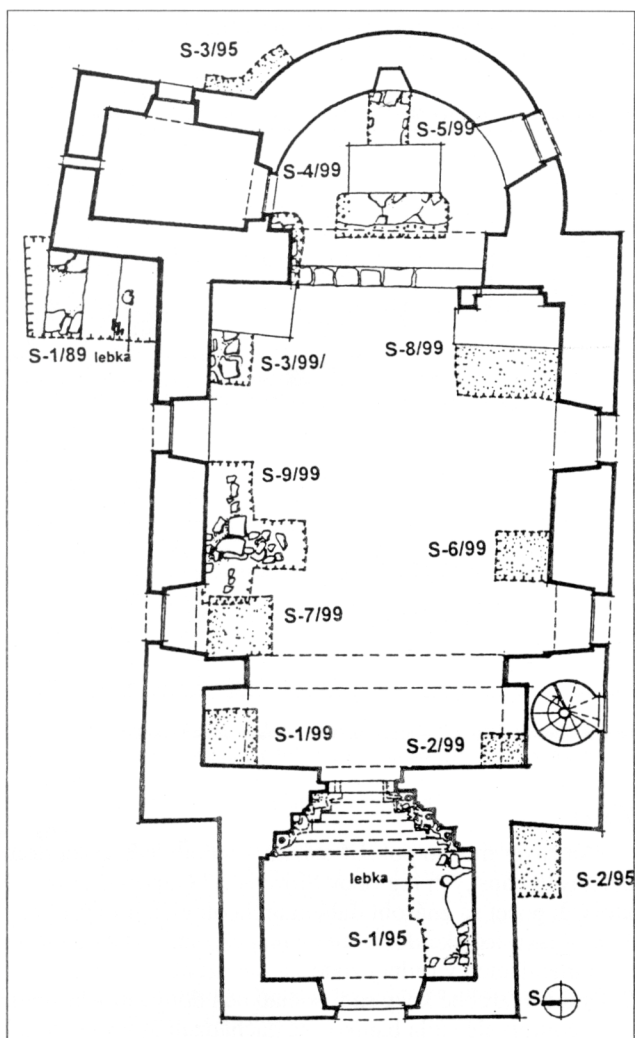
Kláštorné komunity a ťažba rúd

Kláštorné komunity, osobitne rehoľa benediktínov, zohrali pozitívnu úlohu pri kultúrňovaní prostredia málo osídlených najmä horských oblastí v období 10.–13. stor. v Uhorsku. Ich známe heslo „modli sa a pracuj“ malo blahodárny účinok aj v takých regiónoch, kde sa vyskytovali rudy drahých a farebných kovov. O spojitosti rozvoja baníctva v regiónoch západnej Európy s prítomnosťou predovšetkým tejto rehoľnej komunity, ale aj napr. cisterciátov existujú početné dôkazy (Bartels 2001, 58–70). Viaceré komunity na území dnešných

banských revírov Rakúska, Nemecka, Talianska či Francúzska mali vo vlastníctve alebo od panovníka či miestneho feudála prenajatú pôdu, na ktorej sa vyskytovali rudy drahých a farebných kovov. Na súvislosti medzi vlastníctvom pôdy cirkevnými komunitami a blízkosťou rudných ložísk v regióne Banskej Štiavnice už bolo poukazané (Labuda 1997, 93). Pre lepšie poznanie spomenutých vzťahov či priamej zainteresovanosti benediktínov v Banskej Štiavnici bude mať význam archeologický výskum románskeho kostolíka v Iliji. Doterajšie výskumy jeho interiéru (obr. 2), či menších sond v exteriéri poukázali na jeho stále nevyjasnený vývoj (Paulusová–Labuda 2002). Chýba výskum celej polohy Rematina aj s jej najbližším zázemím.

Sídliskové aglomerácie

Vývoj sídliskových aglomerácií montánneho regiónu bol špecifický a pri formovaní miest nepodliehal žiadnym pravidlám. Túto skutočnosť ovplyvnili predovšetkým prírodné danosti. Keďže väčšina významných banských lokalít bola situovaná v nehostinnom horskom prostredí, väčšina z nich vznikla intencionálne – so zámerom na danom mieste alebo jeho bezprostrednom okolí dobývať rudy. Čo je však typické pre banské regióny, tak je to

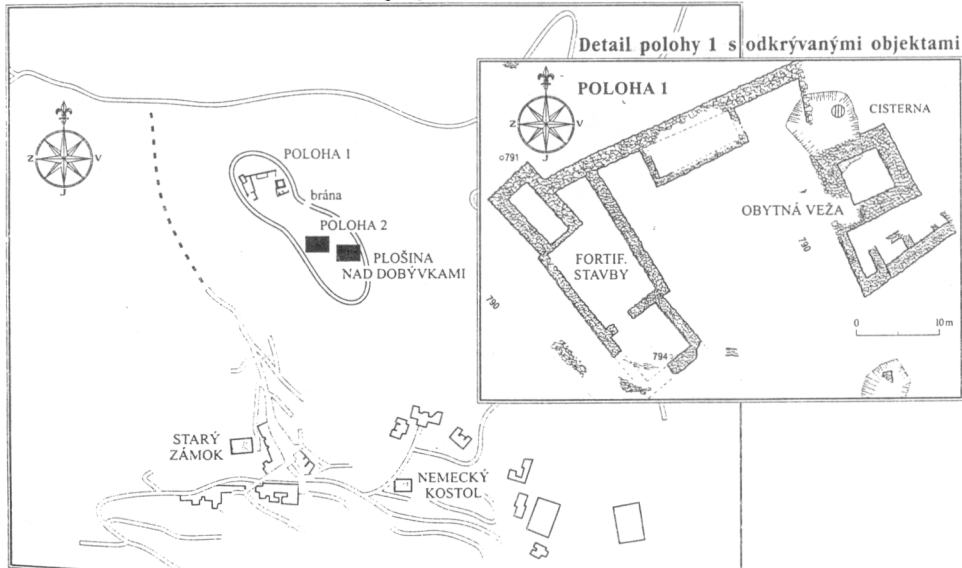

Obr. 2 Ilija – kostol. Pôdorysná situácia s vyznačenými sondami.

vznik vežovitých stavieb, ktoré prináležali aj viacerým osadám, pretože spĺňali funkciu fortifikačnú, depozitnú (ruda) a obytnú, resp. strážnu. V Banskej Štiavnici vznikla na Starom meste obytná veža v 2. polovici 12. stor., avšak už na začiatku 13. stor. vzniká nová mohutná obytná veža so širokými základovými múrmi, pričom prvá sa transformuje na výlučne fortifikačnú (obr. 3). Po vzniku miest sa tieto objekty stávajú častokrát súčasťou mestského hradu ako to pozorujeme v Banskej Štiavnici, Kremnici, Gelnici a inde. V Banskej Bystrici bola situácia iná, pretože ťažobná oblasť sa nachádzala mimo sídliskového útvaru. Napriek tomu tu vznikol komplex opevnených objektov a dnes ich označujeme ako mestský hrad (Avenarius 1977).

Mestský sídliskový útvar Banská Štiavnica vznikol spojením viacerých banských osád na začiatku 13. stor. Nedávne nálezy z južnej časti mesta pred bývalou Tabakovou továrňou alebo pri Križovatke nevyklučujú existenciu ďalších osád v širšom intraviláne mesta. Do katastra mesta, a teda pod jeho správu patrili neskôr samostatné osady Štefultova, Hodruše alebo Banskej Belej. Okolo týchto osád alebo popod ne prechádzalo zrudnenie a podzemné priestory boli dobývané. Iným príkladom osídlenia rudného revíru sú lokality, ktoré vznikli na okrajoch rudných regiónov (Banská Bystrica, Spišská Nová Ves a iné), a to obyčajne z viacerých dôvodov – napr. výhodnosť dopravnej komunikácie na križovatke ciest, poľnohospodársky charakter zázemia, veľké zásoby rudy a zmena orientácie komunity na iné hospodárske aktivity.

Banská Štiavnica - Staré Mesto (Glanzenberg) opevnený areál hradu vo vzťahu k MPR

Obr. 3 Banská Štiavnica – Staré mesto. Skúmané miesta lokality.

Záver

Na záver možno položiť otázku – v čom je Banská Štiavnica príkladom pri osídľovaní ostatných banských regiónov Slovenska? Odpoveď môžeme nájsť v nasledovných bodoch, ktorých počet sa znásobí ďalším archeologickým výskumom ďalších banských regiónov.

1. K objavu ložiska došlo metódou ryžovania zlata z pieskových nánosov vodných tokov, prameňiacich v rudnej zóne.
2. Drahé a farebné kovy sa v počiatkoch dobývali v klimaticky vhodných mesiacoch roka, pričom trvalé sídla baníkov sa nachádzali aj v zázemí 20–30 km.

3. V bezprostrednej blízkosti ložísk si baníci zriaďovali svoje sezónne obydlia (etnografické výskum v 20. stor. poukázali na dlhodobý lokálny proces v niektorých lokalitách – Žakarovce a iné), z ktorých sa pretvorili niektoré na samostatné osady a tie najvýznamnejšie zasa na mestské aglomerácie.
4. Už v 12. stor. sa v Banskej Štiavnici budujú vežovité stavby, prináležiace viacerým osadám, nakoľko mali funkciu fortifikačnú, obytnú a depozitnú (ruda).
5. Štiavnickí baníci sa podieľali na prospektorstve a následnom osídlení ďalších významných osád a neskorších miest (Pukanec, Banská Belá, Hodruša, pravdepodobne Nová Baňa i Banská Bystrica).
6. Vzhľadom na blízkosť kláštorňých a rehoľných komunít benediktínov (Hronský Beňadik, Ilija) môžeme uvažovať o ich podiele pri priamej ťažbe, resp. jej organizovaní.
7. Udelením kráľovských privilégíí sa viaceré samostatné osady transformujú v mestský sídliskový útvar; na exponovanom mieste vzniká centrálna fortifikácia, plniaca viaceré úlohy – sídliskovú, depozitnú (rudy), refugiálnu a v prípade Starého mesta (Glanzenbergu) aj prevádzka banských prác (šachty, pingy) a hutníckeho spracovania rúd.

Literatúra

- AVENARIUS, A., 1997: Banskobystrický mestský hrad vo vzťahu k mestu. In: Pamiatky a príroda 6, 18–19.
- BARTELS, CH., 2001: Die Zisterzienser im Montanwesen des Mittelalters. In: Der Anschnitt 53, H. 2–3, 58–70.
- GINDL, J., 1985: Úvod to toponymie CHKO Štiavnické vrchy. In: Zborník II., TOP, Počúvadlo, 77–117.
- HUNKA, J., 1996: Mincovníctvo uhorských vojvodov v druhej polovici 11. storočia. In: Slovenská numizmatika XIV., Nitra, 59–84.
- JANKOVIČ, V., 1995: Stredoveká sakrálna architektúra v Banskej Štiavnici. In: Pamiatky a múzeá, Bratislava, 22–25.
- LABUDA, J., 1990: Kolkovaná grafitová keramika z Banskej Štiavnice ako doklad obchodných vzťahov. AH 15, 405–409.
- LABUDA, J., 1997: Montánná archeológia na Slovensku. (Príspevok k dejinám stredoveku). In: Slovenská archeológia XLV.–1, 83–156.
- LABUDA, J., 2000: Pozoruhodné nálezy zo Starého mesta v Banskej Štiavnici. AH 25, 7–24.
- MARSINA, R. a kol., 1990: Banské mestá na Slovensku. Zborník príspevkov sympózia. Martin, 13–35.
- PAULUSOVÁ, S.–LABUDA, J., 2002: Kostol svätého Egídia v Iliji. In: Pamiatky a múzeá 1, 37–39.
- RUTTKAY, A., 2002: Farebné kovy v hmotnej kultúre stredoveku na Slovensku s osobitným zreteľom na využitie striebra. In: Zborník SBM XIX., 7–30.
- SCHWABENICKY, W., 1988: Die mittelalterliche Bergbausiedlung auf dem Treppenhauer bei Sachsenburg (Kr. Hainichen). In: Arbeits- u. Forsch. Sächs. Bodendenkmalpf., 32. Berlin 1988, 237–266.
- STEUER, H. a kol., 1990: Erze, Schlacken und Metalle. Früher Bergbau im Südschwarzwald. In: Freiburger Universitätsblätter, Heft 109. Freiburg 1990, 180.
- VARSÍK, B., 1984: Z osídlenia západného a stredného Slovenska v stredoveku. Bratislava.

Zusammenfassung

Banská Štiavnica als Beispiel für die Besiedlung der Bergbauregionen

Warum kann man Banská Štiavnica als Beispiel für die Besiedlung anderer Bergbauregionen verstehen? Die Antwort ist in folgenden Punkten zu finden, deren Anzahl die folgenden archäologischen Forschungen in weiteren Bergbauregionen noch vermehren.

1. Die Lagerstätte wurde mit der Goldwäschemethode aus Sandablagerungen in Flüssen und Bächen entdeckt, die in erzhaltigen Zonen quollen.
2. Am Anfang wurden Bunt- und Edelmetalle in den klimatisch günstigen Monaten des Jahres gewonnen, wobei sich die ständigen Wohnorte der Bergleute auch im Hinterland 20–30 km weit befanden.
3. In nächster Nähe von Lagerstätten richteten sich die Bergarbeiter ihre Saisonwohnungen ein (ethnographische Forschungen im 20. Jh. wiesen auf die langzeitige lokale Entwicklung in einigen Lokalitäten hin – Žakatovcie und andere). Einige von diesen Lokalitäten entfalten sich zu selbständigen Siedlungen und die bedeutsamsten von ihnen dann zu Stadtglomerationen.
4. Schon im 12. Jh. baute man in Banská Štiavnice turmartige Bauten, die mehreren Siedlungen gehörten und als Fortifikation, Wohnung sowie Depositorium (Erz) dienen.

5. Die Štiavnicher Bergleute nahmen an der Prospektion und an der folgenden Besiedlung weiterer bedeutenden Siedlungen und späterer Städte teil (Pukanec, Banská Belá, Hodruša, wahrscheinlich Nová Baňa sowie Banská Bystrica).
6. Mit Rücksicht auf die Nähe von Kloster- und Ordenskommunitäten der Benediktiner (Hronský Beňadik, Ilija) kann man über ihre Teilnahme direkt an der Förderung, resp. an der Organisierung der Gewinnungsarbeiten nachdenken.
7. Nach der Erteilung der königlichen Privilegien gestalteten sich mehrere selbständige Siedlungen zu städtartigen Gebilden um; an einer exponierten Stelle entstand die zentrale Fortifikation, die mehrere Aufgaben erfüllte – sie diente als Siedlung, Depositorium (Erz), Refugium und im Falle Staré mesto (Glanzenberg) auch dem Bergbaubetrieb (Schachte u. a.) und für die Hüttenverarbeitung von Erzen.

Abbildungen:

1. Štiavnicher Bergwerke – Bergbaulandkarte aus dem 17. Jh. mit Befestigungsteilen.
2. Ilija-Kirche. Grundrissituation mit Bezeichnung der Sonden. Zeichnung Vallašeková, Chovanová.
3. Banská Štiavnica-Staré Mesto. Erforschte Stellen der Lokalität.